

Amerongen
Bourgondisch bedevaartsoord en
Gereformeerd bolwerk met de
Families Borre, van Zuylen en van Reede

Leonard H Schreuders

Aan het einde van de tuin stond het kerkje daarvoor in een lange rij de struiken met klapbessen en rode bessen. We pompten de blaasbalg en tante Jans speelde het orgel dat het een lieve lust was.

Familie van de schrijver heeft meer dan 500 jaar in Amerongen gewoond als bouw- en voermannen, tabaksplanters, verkopers van koloniale waren en onderwijzers. Zoals vaker in kleine feodale gemeenschappen stamt de schrijver af van een heer van het huis, in zijn geval is dat Frederik van Reede, een overgangsfiguur, die nog een bourgondische jeugd beleefde en op het einde van zijn leven de fundamenten voor een gereformeerd bolwerk legde.

Schrijver voert u in een aantal artikelen door bourgondisch-katholiek en vroeg-reformatorisch Amerongen met zijn voor-aanstaande families. Eerder ongepubliceerde bronnen m.n. uit de periode 1450-1650 en beeldmateriaal vormen daarvoor de basis, waaronder gesprekken tussen de heer en de Amerongers.

De artikelen geven een doorkijkje op twee belangrijke ontwikkelingen in de geschiedenis van Amerongen. De bestuurlijke ontwikkeling van burengerecht naar vrije hoge heerlijkheid en de kerkelijke ontwikkeling van bedevaartsoord naar gereformeerd bolwerk. Tenslotte raken heerlijkheid en kerk verknoopt. De vermenging van kerk en staat a.g.v. de kerk wet van 1816 is voor de betovergrootouders van de schrijver en hun lotgenoten aanleiding een eigen kerk op te richten in.

Enkele artikelen verschenen in het kwartaalblad van de Historische Vereniging Leersum en de Heemkundige Stichting Amerongen en op de website Amerongen Inspireert.

Leonard H Schreuders is geboren in Amerongen. Hij is gepensioneerd bedrijfseconoom en registeraccountant van de Vrije Universiteit Amsterdam, waar hij part time jarenlang accountants in de dop heeft opgeleid. Tijdens zijn 40- jarige carrière werkte hij bij vier Haagse departementen, w.o. dat van Financiën en wereldwijd bij twee banken.

Amerongen
Bourgondisch bedevaartsoord en
Gereformeerd bolwerk met de
Families Borre, van Zuylen en van Reede

Colofon

Copyright © 2022: Leonard H. Schreuders
Auteur: Leonard H. Schreuders

Druk- en bindwerk: Probook, Utrecht

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veele-
voudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of open-
baar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, me-
chanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder
voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende.

Inhoud

Voorwoord	8
Ooggetuige a°1625.....	9
1. Wat eraan voorafging.....	13
Samenvatting.....	13
Stemmen	13
Tweeherigheid en hoge en lage heerlijkheid	14
Vroonhof, parochie en de Grote Ontginning.....	15
Afbeeldingen	19
2. De familie van Zuylen van Natewisch	20
Samenvatting.....	20
Stemmen	20
Herkomst en opkomst van Zuylen	21
Van Zuylen van Abcoude in Amerongen	23
Van Natewisch presentie, gezag en teloorgang	25
Afbeeldingen	31
3. Bewoners van een Hollands steunpunt.....	32
Samenvatting.....	32
Stemmen	32
Afkomst en vestiging	33
Vergelding, brandschatting en armoede.....	36
Van Zwieten en Van Hemert en Culemborgse agressie.....	38
Afbeeldingen	41
4. Bourgondisch en katholiek.....	42
Samenvatting.....	42
Stemmen	42
Ales kleurt Bourgondisch, overvallen uit Culemborg.....	43
Zielenheil, waterheiligen en ommegangen.....	44
Afbeeldingen	48
5. Goert legt de basis, de drost ook.....	50
Samenvatting.....	50
Stemmen	50
Doorgewinterde bestuurder uit het katholieke oosten	51
Gerrit van Harn, drost [1570-1610].....	53
Afbeeldingen	56

6. Frederik, heer tegen wil en dank.....	57
Samenvatting.....	57
Stemmen	57
Opvolgingsprobleem.....	58
Turbulent familielevens en afronding	60
Afbeeldingen	64
7. Wederopbouw na de slag.....	65
Samenvatting.....	65
Stemmen	65
Een glimp van Amerongen vóór de slag.....	66
Verwoesting van het erf van de pastoor	67
Eindeloze reparatie aan de Andries, bouwput in het dorp	68
Afbeeldingen	71
8. Bedevaartsoord gereformeerd bolwerk.....	75
Samenvatting.....	75
Stemmen van de herbergiers	76
Wonderjaar en trage protestantisering	76
Reformatie a la Machiavelli	82
Schoorvoetend naar een feodaal gereformeerd bolwerk	84
Feodaal gereformeerd bolwerk	89
Afbeeldingen	91
9. Godert en Godert Adriaan	92
Samenvatting.....	92
Stemmen in het dorp	92
Drukte om de macht, herademing na een erfenis	93
Zuylestein verloren, kerkelijke goederen gewonnen	94
Fricie tussen dorp en heer en vrouwe	96
Afbeeldingen	100
10. Heerlijke Orde.....	101
Samenvatting.....	101
Stemmen	102
Opdracht van de heer aan het gerecht	102
Vechten en zoenbrief	104
De galg, de Hoge Heerlijkheid als cadeau en een executie	108
Afbeeldingen	112
11. Middelen van bestaan en zorg	113
Samenvatting.....	113
Stemmen	113

Cumulatie van land.....	114
Landbouw & visserij, ambacht & nijverheid	118
Armenzorg.....	121
Afbeeldingen	123
12. 1683: Evert de Ridder naar Amerika	125
Waarom gaat Evert naar Amerika?.....	125
Naar Amerika	128
Een musical, anekdote en een reactie uit Amerika.....	129
Afbeeldingen	131
13. De reformatie herhaald, 1887	132
Samenvatting.....	132
Stemmen	132
Dolerend naar een nieuwe kerk	133
Afbeeldingen	137
BIJLAGEN.....	138
Grondaankopen door de Van Reedes 1643-1725.....	138
Geraadpleegde bronnen en noten.....	140

Voorwoord

Ik voer u in een aantal artikelen, schetsmatig langs bourgondisch katholiek en vroeg-reformatorisch Amerongen en zijn vooraanstaande families. De artikelen geven een doorkijkje op twee ontwikkelingen in de Amerongse geschiedenis, bestuurlijk en kerkelijk. Bestuurlijk zien we de ontwikkeling van burengerecht naar vrije hoge heerlijkheid. Kerkelijk zien we het dorp van bedevaartsoord naar gereformeerd bolwerk gaan. Ontwikkelingen, die ook te zien zijn in het landschap. De eerste ontwikkeling wordt zichtbaar in de sloop van aanzienlijke huizen, zoals het huis Bergestein. De heer zelf motiveert de sloop, omdat het een onnodige hindernis voor de jacht is. De inspraak van zelfstandige burens verandert in een opdracht tot ordehandhaving van de heer aan schout en schepenen. In een proefschrift zegt een Ameronger: "De graaf, dat was de paus en God ineen; zijn machtspositie was buitensporig met grote invloed op bijna alle aspecten van het leven".¹ De kerkelijke ontwikkeling wordt in het landschap weerspiegeld door de verdwijning van de eerste dorpskern met zijn katholieke infrastructuur, als gevolg van de veldslag in 1585. Alleen de ooit tegenover de oude Sint Pieterkerk gelegen herberg In den Rooden Leeuw herinnert daar nog aan.

De artikelen behandelen vooral de periode 1450-1650, waarmee een aanvulling op een enigszins onderbelichte periode in de bestaande geschiedschrijving wordt gegeven, m.n. o.b.v. eerder ongebruikte akten uit het RHCZU en het Utrechts Archief.

Toegevoegd heb ik twee artikelen, die buiten de periode vallen. De emigratiegeschiedenis van Evert de Ridder, die in 1683 emigreert naar Amerika, na zijn ervaringen in het rampjaar en als voorloper van degenen, eind 19^e en begin 20^e eeuw vertrokken uit Amerongen. Verder kon ik de verleiding niet weerstaan een artikel op te nemen over de stichting van de gereformeerde kerk in Amerongen, waarbij twee betovergrootvaders met geld en grond en organisatietalent actief betrokken waren, zodat ze zoals dat genoemd werd "*het juk der synodale hiërarchie konden afwerpen met hetzelfde recht waarmee in de 16^e eeuw de pauselijke hiërarchie alhier is afgeworpen*". En daarmee is de cirkel wat mij betreft rond met het daaraan voorafgaande verhaal over feodaal Amerongen.

Ik hoop dat u met net zoveel verwondering als ik kennisneemt van gebeurtenissen, die Amerongers zo lang geleden zijn overkomen.

¹ M. Hogenstijn en D.P. van Middelkoop 'Zo werkt dat hier niet', Eburon Delft '08 p.127.

beide heren. Als in 1547 het schepengerecht -de opvolger van het tijns-gerecht- door de koning van Spanje wordt ingesteld in Amerongen vormen deze mannen het gerecht als schout en schepen.

Nadat Natewisch in 1536 is erkend als ridderhofstad kan de heer van Natewisch zitting nemen in de ridderschap van Utrecht. Vanaf die tijd bekleden leden van de familie vaker belangrijke functies binnen het Sticht, de interesse voor functies in Amerongen ebt kennelijk weg.

Johan II van Natewisch, feitelijke baas in Amerongen

Johan II van Zuylen van Natewisch [1402-1497] is midden 15e eeuw de feitelijke baas in Amerongen, hij is de opperschout vanwege de domproost en vanwege de bisschop. Het is de tijd van de Hoekse en Kabeljauwse twisten. Hij is bovendien dijkgraaf en bezit het Ingens veer. Eerder was hij burgemeester in Utrecht. Johan heeft nog drie andere schoutambten gehouden.

De Van Zuylens maken politiek gezien niet altijd de keuzes, die de continuïteit van hun familie ten goede komt. We zagen al dat Jacob van Zuylen-Gaasbeek door in opstand te komen tegen de bisschop zijn macht verloor. Johan wisselt wel erg snel van paard, maar uiteindelijk met gunstige gevolgen. We zullen zo zien dat David II door een verkeerde keuze al zijn functies verliest.

Johan zweert als burgemeester van Utrecht aanvankelijk trouw aan de Hoekse bisschopskandidaat Gijsbrecht van Brederode [1456].

In het algemeen staan de van Zuylens aan de kant van de bisschoppen en het bisdom; wanneer de bisschoppen geen sterke figuren zijn spannen zij met Holland samen. Het is misschien daarom dat Johan in hetzelfde jaar 1456 toch voor David van Bourgondië kiest, misschien heeft hij over het hoofd gezien dat ook zijn leenheer de hertog van Gelre aan de kant van de Kabeljauwen staat.

Daarop wordt hij door de zittende bisschop "levenslang" uit de stad Utrecht verbannen, maar drie jaar is hij terug als raadsadviseur van de volgende bisschop David van Bourgondië.

Johan kiest dus vóór de Kabeljauwen [1456]. Hij gaat daarmee in tegen het Verbond Van Zuylen door de familie Van Zuylen van Nievelt gesloten tussen de leden uit het geslacht van Zuylen. Ze zijn als Hoeken in de Hoekse en Kabeljauwse twisten tegen de benoeming van David van Bourgondië tot bisschop.

Als dank voor bewezen diensten wordt Johan niet alleen hof- en tijnsmeester van de bisschop, hij ontvangt ook het recht een konijnenwarrande in te richten, om binnen een omheining konijnen fokken en er op

“jagen”. Konijnen, een voorrecht? Het is voor die tijd een in heel Europa graag geziene vorstelijke beloning om vorstelijke maaltijden te kunnen bereiden, die bij bijzondere gelegenheden wordt opgediend. Bovendien ontvangt Johan voor tien jaar de zeggenschap over de bossen van de domproosdij [1461].²⁹

Teloorgang van het gezag

Vanaf de komst van de nieuwe heren, de familie Van Reede en de benoeming van een schout van buiten Amerongen zien we deze oude Amerongse familie niet meer in lokale bestuursfuncties.

Buiten Amerongen bekleedt de familie van Natewisch belangrijke functies, zo is David II van Zuylen [1550-1623] maarschalk van het Overkwartier, de hoogste rechterlijke, bestuurlijke en militaire ambtenaar in het gebied tussen Utrecht, Amersfoort, Culemborg, Rhenen en Amerongen. Lokaal genieten de van Zuylens nog heel lang gezag en bewind.

Tijdens het twaalfjarig bestand [1609-1621] in de tachtigjarige oorlog dringt de landelijke politiek waarin de grote leiders van dat moment Johan van Oldenbarnevelt en Maurits van Oranje elkaars tegenstanders zijn tot Amerongen door.

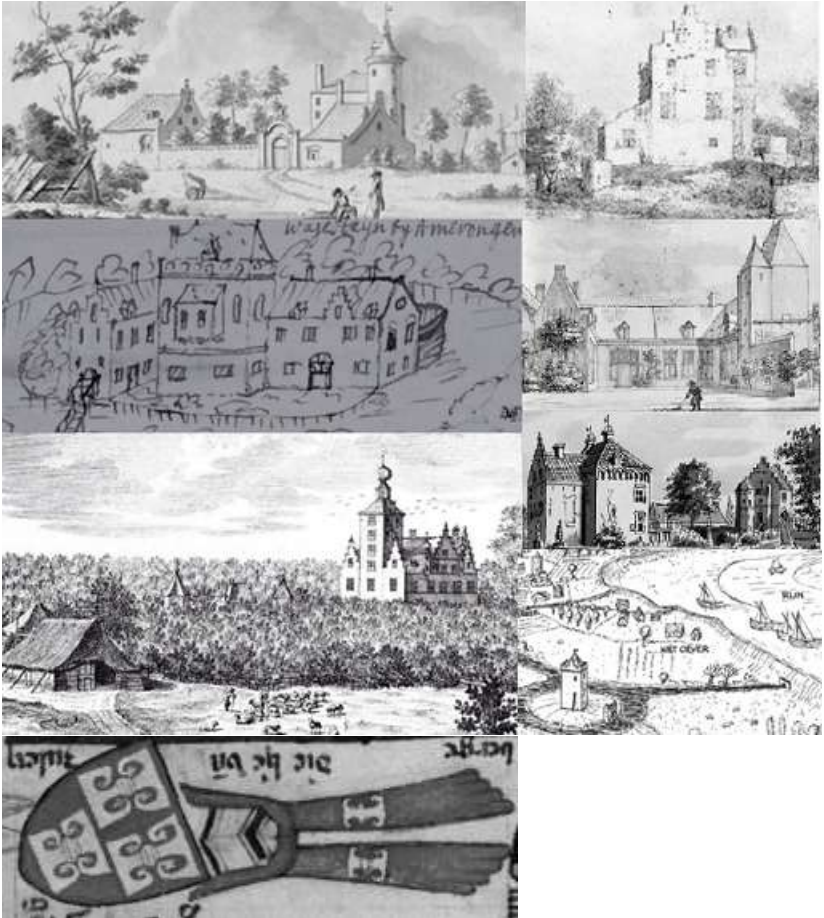
De remonstranten staan meer geloofsvrijheid voor, de contraremonstranten zijn de meer precieze gereformeerden. Ze staan de calvinistische eenheidskerk voor en hebben na de grote synode van Dordt, waarin vrijwel alle protestantse groepen zijn vertegenwoordigd, de overhand gekregen. In deze tot een politieke strijd verworpen geloofsstrijd kiest David van Natewisch voor de remonstranten en dus voor Van Oldenbarnevelt. Het stadsbestuur van Utrecht doet dat overigens ook, maar het is een keuze voor de verliezende partij.

Politiek gezien ontstaat er een climax in het conflict als Van Oldenbarnevelt stedelijke milities opricht, waarmee hij het gezag van Maurits ondermijnt. Voor Maurits is het niet acceptabel, vergelding volgt: het remonstrantse Utrechtse stadsbestuur wordt afgezet, Van Oldenbarnevelt wordt onthoofd en David wordt in 1621 verbannen en uit zijn ambten ontzet. Na een vierhonderd jaar een zeer vooraanstaande positie te hebben ingenomen is die rol van de familie in Amerongen uitgespeeld.

In 1689, sterft met de dood van Emerentina, dochter van David III de naam van Zuylen van Natewisch uit in Amerongen. Natewisch is al eerder in 1663 formeel in het bezit gekomen van haar echtgenoot Joost Taets van Amerongen.

Afbeeldingen

1. Bergestein [2x], begin 18^e eeuw gesloopt door de heer van Amerongen. Het Natewisch familiewapen was aangebracht boven de ingang.
2. Wayenstein, kasteel, 18^e eeuw afgebroken door de heer van Zuylestein.
3. Natewisch, woontoren met U-vorm; einde 19^e eeuw is U-vorm gesloopt.
4. Zuylestein, van 1300-1502 wonen hier 5 generaties Van Natewisch.
5. Lievendaal, gesloopt door de heer van Amerongen.
6. Kasteeltoren Duurstede met landerijen, rond 1270.
7. Baanderwapen van Zuyleyn

3. Bewoners van een Hollands steunpunt

Waarom ligt uitgerekend op deze drassige plek in de uiterwaarden een kasteel? Wie waren de bewoners vóór de familie Van Reede zich vestigde? Waarom verdween de familie Borre, die het huis stichtten? Vanwaar de brandschattingen en de overvallen? Daarover en meer in dit hoofdstuk.

Samenvatting

Floris V en de gebroeders Borre sluiten een win-win deal. Op een drassig stukje grond, laten de broers een woontoren verrijzen als waarschuwing aan de bisschop om op zijn erf te blijven. In de jaren daarna wint de familie Borre aan invloed in het gewest Utrecht. Bijna twee eeuwen lang wonen hier Borres, ze hebben veel te lijden van de strategische ligging van het huis. De herstelwerkzaamheden na enkele brandschattingen worden Beerte Borre te veel, ze vervalt tot armoede. In het jaar van haar overlijden 1470 neemt de zeer succesvolle Hollandse familie Van Zwieten het huis over en laat het ingrijpend verbouwen. Tien jaar later al neemt de familie Van Hemert zijn intrek. Ze worden het huis uitgegooid door de familie Van Culemborg, die aanspraak maakt op het huis. Uiteindelijk krijgen de Van Hemerts het huis toegewezen. Een 30 jaar later in 1557 krijgt de schout van Utrecht, Goert Van Reede het huis in handen via de thesaurier van Karel V, als bijdrage in de oorlogsinspanning van de Habsburgers. Daarmee wordt ook de strijd met de Van Culemborgs definitief beslecht.

Stemmen

De overvallen om de familie van Hemert weg te jagen uit het huis maken diepe indruk op de kinderen en verontwaardigt de Amerongers. ³⁰
A^o1493, Mijne edele, welgeboren, waarde, geleerde, standvastige, voorzichtige, geliefde heren en goede vrinden. ... Wij willen u eerbiedig laten weten... hoe ridder Joest onze vader zaliger zijn huis te Amerongen ..., onterecht en op gewelddadige wijze heeft afgenomen...dat ridder Joest onze moeder en haar kinderen van het slot heeft gejaagd, zonder dat ze zich kon kleden en dat de kleren van de kinderen zijn afgenomen. Dat hij -God betere het! - alles heeft meegenomen wat er in het huis te vinden was. Dat... onze vader... de bisschop van Utrecht en ook de Staten verzocht heeft om het geweld te stoppen... dat is niet gebeurd, waardoor onze vader zaliger ... van gebrek is gestorven.

burgemeester in Utrecht. Hij is lid van het pelswerkersgilde, wat op het schilderij met zijn vrouw Maria van Snellenberch goed te zien is [afbeeldingen: *schilderij Dirck Borre*].⁴⁰ Hun contacten met Amerongen zijn nog hecht, dochter Lutgard trouwt met David I van Zuylen van Nateswisch, de belangrijkste bestuurder van Amerongen.

Bergestein

Nazaten van deze Borre familie wonen eeuwenlang aan het Janskerkhof in Utrecht. Een van hen Frederik koopt begin 18^e eeuw het landgoed Bergestein [hfst 2, afbeeldingen: *Bergestein*]. Het is tweehonderd jaar geleden dat daar de laatste Borre woonde, de Amerongse wortels zijn kennelijk nog niet vergeten. In 1373 wordt een Johan Borre in 1373 als eerste met het huis Bergestein beleend door de domproost.⁴¹ Het is een jaar na de brandschatting door de hertog van Gelre. Is het huis Amerongen onbewoonbaar geworden? In 1403 wordt Johan opgevolgd door zijn zoon Hendrik en kleinzonen Peter en Hendrik, Peter is de laatste met de achternaam Borre. Eind 15^e eeuw komen de Van Nijenrodes in bezit van Bergestein via een neef van Gijsbert van Nijenrode, die in het huis Amerongen woonde.

Vergelding, brandschatting en armoe

Vergelding en verzenging

Amerongen wordt een aantal keren “verzengd” in de lange periode van oploeiende Hoekse en Kabeljauwse twisten. Twisten, die -kort gezegd- een strijd om de macht zijn tussen de plattelands landadel [de Hoeken] en de stedelijke elite in de opkomende steden [de Kabeljauwen]. De Bourgondiërs zijn als natiebouwers van de Nederlanden een drijvende kracht aan de Kabeljauwse kant in het latere deel van de Hoekse en Kabeljauwse twisten.

In 1372 lijden huis en dorp onder de brandstichting door Willem van Gulik, hertog van Gelre, omdat de prins-bisschop van Utrecht voor de tegenstander van de hertog kiest.⁴² Het dorp ligt meerdere keren in de vuurlijn tijdens de twisten als Hoekse bisschoppen zich doen gelden. In 1421 is bisschop Frederik van Blankenheim brandschattend over het Culemborgse platteland van en de Veluwe getrokken [wat weer een represaille was voor wandaden van de hertog van Gelre] Als represaille vallen de heren Van Culemborg en Van Abcoude het Sticht binnen en branden alle dorpen af tot aan de Bilt, waaronder Amerongen.⁴³ Een paar jaar

later in 1427 wordt het dorp grotendeels verbrand door troepen van Reinout IV, de hertog van Gelre. ⁴⁴

In 1482 legt de Hoekse tegenbisschop Engelbrecht van Kleef het Bourgondische en dus Kabeljauwse Amerongen voor een groot deel in de as. Als hij met zijn leger plunderend door het Sticht trekt, gaat het er niet zachtzinnig aan toe. Mensen worden gevangen meegevoerd, zeer veel wordt verbrand en vee wordt gestolen. Bijzonder is het fanatisme van bisschop Frederik, hij voert zijn troepen -praktisch stervend- vanaf een draagbaar aan. ⁴⁵

Vervallen tot armoede

Beerte is de laatste bewoner van het huis, die de naam Borre draagt. ⁴⁶ Haar echtgenoot Gerrit is de onwettige zoon van Hubert III, heer van Culemborg en minister van financiën van het graafschap Holland. Het echtpaar heeft het huis en het bescheiden perceel in leen, een boomgaard, een moestuin, wat bos en wat natte velden [afbeeldingen: *Huis van Amerongen*]. De steeds weer oplaaierende strijd brengt de bewoners van huis Amerongen in grote financiële problemen. De brandschatting van het huis Amerongen maakt omvangrijke herstelwerkzaamheden nodig, die van 1432 tot 1437 worden uitgevoerd. Daarvoor moet geld worden gevonden.

Gijsbert III van Nijenrode [ca.1415-1476] wil wel helpen. Hij is ruwaard, de hoogste bisschoppelijk ambtenaar van het Sticht. ⁴⁷ Beertes' zoon Elias beleent Gijsbert al in 1433 met wat grond, om de ergste financiële nood te lenigen? ⁴⁸ Hoe het ook zei, in 1438 geeft Beerte publiekelijk aan -dat ze wegens armoede- een aantal waardevolle rechten verpandt aan Gijsbert. Hij ontvangt niet alleen het recht op het leen huis en toebehooren, maar ook het recht om de pastoor te benoemen en de rechten op banken en graven in de kerk. ⁴⁹

De familie Culemborg-Borre bedingt misschien tegen beter weten in, het recht van aflossing van de pandsom. Dat wil zeggen dat na aflossing van het ontvangen geld de verpande rechten weer aan hen toevallen. Voordat Beerte haar rechten overdraagt aan Gijsbert scheldt ze in een gebaar van steun, de schulden van haar pachters kwijt. ⁵⁰

Leen voor de Van Culemborgs?

Tien jaar voordat zijn oom, Gerrit van Culemborg de pandsom op het huis heeft kunnen terugbetalen krijgt Everwijn van Culemborg [1431-1501] in 1459 het huis in leen van Philips de Goede. Dat kan omdat een andere oom van Everwijn, Gijsbert van Nijenrode, die de Borres zo

In 1524 wordt het huis weer met geweld ingenomen, nu door Christoffel een broer van Balthasar van Wees. Johan dient een aanklacht in bij de Staten... *“het huis met geweld is betrokken, dat hem bij besluit toege-
wezen is door Bisschop Philip van Bourgondië”* [1517-1524].
Christoffel verdedigt zich, dat *“hij het als een Culemborgs leen had ont-
vangen, in naam van de graaf van Hoogstraten Anthonie van Lalaing
op grond van het besluit van de ridderschap onder Bisschop David.
Maar dat hij er in 1517 door Johan van Hemert van was beroofd.”*
Uiteindelijk winnen de Van Hemerts de strijd. Na een periode van rela-
tieve rust worden huis en heerlijkheid in 1557 verpand aan Goert van
Reede.

Afbeeldingen

1. Borre Wapen en het huis: toren en boerderij, vervallen en opgeknapt huis
2. Dirck Borre en Maria van Snellenberch, Bisschop David van Bourgondië; en de van Zwietens rond de heilige maagd.

4. Bourgondisch en katholiek

Er was eens een Bourgondisch en katholiek Amerongen, wat is daarvan nog te vinden? Hoe heeft de natievorming van de Bourgondiërs zich doen gelden in Amerongen? Aan welke kant stond Amerongen in de Hoekse en Kabeljauwse twisten? Heeft de dreiging van het water de geloofsbeleving beïnvloed? Daarover en meer in dit hoofdstuk.

Samenvatting

Tussen de Franse Bourgogne en Amerongen heeft een bestuurlijke band bestaan. We hebben de neiging de Bourgondiërs te vergeten, maar hun invloed op de natievorming van Nederland is groot geweest. Vanaf het moment dat Filips de Goede, graaf van Holland is, neemt de Bourgondische invloed in de Lage Landen toe. In Wijk bij Duurstede houdt prins-bisschop David van Bourgondië hof met pracht en praal. Het is niet zo verwonderlijk dat we op de schilderijen van de Bourgondische Bruegels volksfeesten zien met muzikanten, zwaarddansers en processies, die ook door de Amerongse kerkmeesters worden genoemd. Amerongen is Bourgondisch gebied. David verwerft de hoge heerlijkheid over Amerongen en zijn vader Filips bezit het strategisch gelegen huis Amerongen. Een lid van de familie van Zuylen van Natewisch: Johan II is de baas in Amerongen, hij heeft tegen de zin van zijn familieclan gekozen voor de Kabeljauwse bisschop David en wordt daarvoor beloond.

De Bourgondische periode valt deels samen met de Hoekse en Kabeljauwse Twisten een periode vol wraak en brandschatting. Maar het is ook de tijd, waarin de Sint Barbara broederschap en de vicarie van Sint Joost in Amerongen worden gesticht en de muurschilderingen van Cunera en de waterheiligen in de Andrieskerk worden aangebracht. Devote Amerongers verfraaien de Buurkerk in Utrecht en geven opdracht voor een beroemd getijdenboek.

Stemmen

“Die speluyden speelden op heijlich Cruijs dach voir die processie en die goede luyden droegen het heylich cruijs om en die zweerdanssers dans-ten de wech daarheen en zij droncken bier”.

Het is 14 september 1579 de laatste ommegang van het Heilig Kruis zal door het dorp trekken. Er, is weer veel volk uit de omliggende dorpen toegekomen.

De schenkingen specifiek voor de vicarie gaan door tot vlak voor de reformatie. Een parochiaan laat vanaf 1572 vroegmissen voor zijn zielenheil opdragen, een ander vanaf 1578 voor een wekelijkse mis en één keer per jaar op Sacramentsdag. Hij zal niet veel waar voor zijn geld hebben gekregen, want in 1580 is het formeel gedaan met deze praktijk.

De stichter van de vicarie de Sint Barbara broederschap of gilde is een religieuze coöperatie gericht op het zielenheil van zijn overleden leden en de zeven werken van barmhartigheid, zoals de zorg voor armen en zieken. De broederschap is in 1372 gesticht en is daarmee waarschijnlijk de oudste vorm van verenigingsleven in Amerongen.

Als een lid overlijdt wordt een requiemmis georganiseerd door de leden en ieder jaar worden de gestorven leden herdacht op hun sterfdag om te worden verlost uit het vagevuur.

De procureurs van de broederschap beheren het gasthuis en om de onderlinge band te onderhouden organiseren ze jaarlijks een feestelijke maaltijd.

Veel parochianen zijn lid en er wordt veel geschonken. De broederschap wordt specifiek vermeld als begunstigde van meerdere hofsteden aan de Nederstraat [nu Drostestraat] en omvangrijke grondschenkingen zoals het Schild en het Spijk rond het huis Amerongen. Bij de openbare verkoop van het bezit van de broederschap in 1630 op verzoek van de heer van Amerongen valt een aanzienlijk aantal huizen en hofsteden in de hof van de oude kerk en de Nederstraat aan hem toe.

Waterheiligen

Er is niet veel fantasie nodig om te kunnen navoelen waarom de middeleeuwse Ameronger zich door de waterheiligen voelde aangesproken.

Ook nu nog komt de rivier -zij het bij extreem hoogwater- bijna tot aan het dorp. Pas na de Elisabethvloed van 1421 is de grootste dreiging van het water verdwenen, wanneer de waterafvoer grotendeels via de Waal verloopt.

Amerongen heeft in de middeleeuwen zijn eigen verering van waterheiligen.⁶⁴ Waterheiligen staan gelovigen bij in het geval van plotselinge dood door verdrinking. Vrijwel alle teruggevonden muurschilderingen beelden een heilige af die iets te maken heeft met water. We zien naast Sint-Andreas en Sint-Petrus- die de naamgevers voor de beide Amerongse kerken zijn- Cunera en de heilige Christoffel afgebeeld. Andreas en Petrus zijn beschermheiligen van de vissers en vishandelaren.⁶⁵ Christoffel zou ook bescherming bieden aan bedevaartgangers bij tochten over water. Op voorspraak van Cunera genezen schipbreukelingen

Amerongen. Amerongse schutters leveren hulp om “*het heiligdom van sinte Cunera te helpen indragen*” bij de viering in Rhenen.⁶⁸

In het kasboek van de kerk staat ook een verwijzing naar de opvoering van een populair en eeuwenoud toneelspel over de “vuile bruid”.⁶⁹ Het verhaal van de vuile bruid verhaalt hoe het een ongewassen en wilde bruid is gelukt een man te verleiden. Het is een klucht om te laten zien hoe het niet moet, meestal opgevoerd rond vastelavond.

Devote Amerongers

De Borres zijn als kinderen van hun tijd doordrenkt van de katholieke devotie, zoals Jan Borre, die eind 15^e eeuw schout van Utrecht is. Zijn vrouw een Utrechtse schependochter en hij zijn verbonden aan de Utrechtse Buurkerk. Jan schenkt zijn vrouw in 1467 een beroemd getijdenboek, bekend als het getijdenboek van Maria van Vronestein, waarin ondermeer een miniatuur van de boom van Jesse is opgenomen [afbeeldingen: *miniatuur*].

Dirck Borre kleinzoon van de bouwer van de woontoren in Amerongen, is ook aan de Buurkerk verbonden. Hij is in die tijd schepen en burgemeester van Utrecht. Met zijn vrouw plaatst hij een zijaltaar aan een pilaar in de Buurkerk [hfst 3: afbeeldingen: *schilderij Dirck Borre en Maria van Snellenberch*]. Daar wordt voor hun zielenheil gebeden.⁷⁰

Na de Borres bewonen de steenrijke Van Zwieters het huis Amerongen. Ze kunnen zich één van de kostbaarste middelen veroorloven om hun zielenheil in het hiernamaals te borgen, ze stichten het familie klooster Mariënpoel bij Leiden, waar voor hun zielenheil wordt gebeden en waar veel van Zwieters begraven liggen [hfst 3: afbeeldingen: *memorietafel*]. De familie Van Zuylen Van Natewisch is in het begin van de 15^e eeuw betrokken geweest bij de stichting van een kapel in de Andrieskerk, opgedragen aan Catharina van Alexandrië.⁷¹ Waar de kapel precies heeft gestaan is niet bekend. Afgaande op een steen ingemetseld in muur van de Andrieskerk is Jan Gerritszoon van Zuylen van Natewisch de stichter geweest. O.g.v. stamboom gegevens komt eerder Gerrit [1417-1438] daarvoor in aanmerking, zijn zoon Jan II [1438-1497] is van later datum. De kerk heeft nu nog steeds een ruimte van recenter datum, die Natewisch-kapel wordt genoemd.

Afbeeldingen

1. Sint Jorisfeest, Oudenaarde 1430, atelier Pieter Breugel, een Katholiek Bourgondisch dorpsfeest, zo kunnen we ons Katholiek Bourgondisch Amerongen inbeelden. In het midden zwaarddansers, rechts muzikanten, naast de kerk processiebanieren en rechts een toneelpodium. Op de banier

5. Goert legt de basis, de drost ook

Waar komen de Van Reedes vandaan? Hoe komen ze in Amerongen terecht? Hoe vergaat het Goert in het Utrechtse? Daarover en meer in dit hoofdstuk.

Samenvatting

In Amerongen arriveert een nieuwe familie uit het oosten, zoals eerder de familie Van Zuylen. Goert van Reede trouwt in 1544 met de erfdochter van Zuylestein. Hij is geboren in Saasveld in Twente en zal zoals zijn grootvader en vader topambtenaar voor hem, raadsheer van de bisschop van Utrecht worden. Zijn familie in het oosten blijft bisschoppen dienen, Goert gaat mee in de reformatie. Aanvankelijk is hij opperschout van Utrecht en fervent jager op alles katholiek.

De oorlogslasten drukken zwaar op de koning van Spanje. De schout is een perfecte kandidaat, die daarvoor een fors bedrag voor op kan hoesten. De rentmeester-generaal adviseert Filips II het huis Amerongen aan Goert te laten. Goert legt met zijn overige investeringen in het gewest de machtsbasis van de Van Reedes in het Utrechtse. In Amerongen wacht hem nog de schone taak om de concurrentie van de aanzienlijke huizen en het netwerk van de schout te breken, hem ontbreekt het aan de tijd om dit karwei af te maken, dat zullen zijn opvolgers doen.

Stemmen

“September 1560, hebben wij Filips bij de gratie Gods, koning van Castilië...etc....en heerser in Azië en Afrika, gedaan in onze stad Brussel, aan al degenen, die dit zullen lezen, gegroet!

Ik heb geen betere manier gevonden om fondsen te werven ter dekking van de zware lasten, die wij reeds gedragen hebben vanwege de ... oorlog, dan door enkele partijen voor enkele domeinen in ons land van herwaarts over [Nederlanden] te belasten. Ik heb daarom onze lieve en getrouwen ...rentmeester-generaal van ons land Utrecht opgedragen naar lieden te zoeken, die content zijn zulke domeinen in pandschap te nemen. Daarbij heeft hij onze lieve en beminde schout van Utrecht, de heer ridder Goert van Reede, ...verzocht zulks te doen, hij heeft geheel content in pandschap genomen:

Het Schoutschap van half Amerongen, onze thinsen..., de landtol, de accijns en de ketelgruit aldaar, en de konijnenwarande van Amerongen.

6. Frederik, heer tegen wil en dank

Hoe verliep de opvolging van Goert van Reede na zijn onverwacht overlijden? Hoe hebben de vroege reformatie, de onafhankelijksoorlog zijn zoon en opvolger Frederik beïnvloed? Wie was deze kleurrijke overgangsfiguur met zijn turbulente familielevens? Daarover en meer gaat het in dit hoofdstuk.

Samenvatting

De hoofdpersoon in dit hoofdstuk is Goert van Reedes 3e zoon Frederik (1550-1611). Totaal onvoorbereid volgt hij in 1584 zijn vader op als heer van Amerongen. Dit hoofdstuk schetst tegen de achtergrond van een turbulent familielevens, hoe Frederik van Reede geheel onvoorbereid één van de heren van Amerongen wordt en hoe zijn rol is in de reformatie van het dorp. Pas vlak voor zijn dood in 1611 wordt zijn gezag formeel gevestigd, na een juridische strijd met zijn broers. Zuylestein zal na zijn dood worden toegevoegd aan Leersum.

De veldslag bij Amerongen en het onverwachte overlijden van zijn vader laten diepe sporen na, om nog maar te zwijgen van de reformatie.

De verwoesting door de veldslag is enorm en langdurig. De macht in Amerongen komt zelfs tijdelijk bij de heer van den Berg, namens de Spaanse koning. En dan is er nog de nalatenschap van zijn ouders, de opvolging en erfenis hebben ze al tijdig keurig geregeld, maar nu gooit de reformatie roet in het eten, de oudste zoon, de beoogde opvolger blijft katholiek; bovendien komt door een actie van zuster Aleid, Zuylestein, de helft van de heerlijkheid in handen van een andere familie. De macht van de Van Reedes hangt na één generatie al in de waagschaal.

Schoorvoetend trekt hij de reformatie in, terwijl zoon Theodoor de katholieke zielzorg in Wijk bij Duurstede en Langbroek overeind houdt [hfst 8].

Stemmen

Frederik in het jaar van zijn overlijden: *‘Ziet goede mannen schepenen, het hemd is mij nader als de rok. Ik stel mijn zoon Gijsbert als drost voor en beveel u lieden dat ook gij hem als zodanig wilt erkennen, houden, aannemen en naar behoren respecteren’.*

“Neef van Zuylen ik hou al mijn kinderen voor mijn echte kinderen, ik weet van geen bastaarden. Ik ken geen bastaarden”.

7. Wederopbouw na de slag

Wat zijn de gevolgen van de slag in Amerongen van 1585 op het dorp? Hoe groot is de verwoesting? Hoe wordt de wederopbouw geregeld? Daar over en meer in dit hoofdstuk.

Samenvatting

Na de afbraak van de oude kerk in 1616 volgt een meer structureel herstel. Twee jaar lang is de oude kern van het dorp rond de Sint-Pieterskerk een bouwput, er komt een nieuwe school en nieuwe bestrating. Dat levert veel overlast op voor de bewoners. Door de afbraak van de kerk verdwijnt het hart uit het oude dorp. Het erf van de pastoor met in het verlengde daarvan de huizen aan de zuidzijde van de Drostestraat komen in de hof van het kasteel te liggen. Alleen de Rooden Leeuw herinnert nog aan de oude kern. Het herstel van de Andrieskerk duurt nog voort, pas 80 jaar na de hervorming is ze volledig hersteld en helemaal klaar voor de protestantse kerkdienst.

Stemmen

Godert 1614: *“mijn grootvader en vader hebben niet alleen waar mogelijk de rechtspraak in de heerlijkheid als goede richters geëxerceerd tot nut ende profijt van de staat dezer landen, maar ook de rechten van dien genoten. Maar mijn vader Frederik heeft in de ongelukkige slag van Amerongen zijn huis, dat genoegzaam is gespolieerd en verwoest, tot conservatie van de voortvluchtigen goedwillig geopend. Door de troebelen, oorlogen en krijgstochten door het dorp en de heerlijkheid hebben we niet van enige importantie kunnen profiteren van de heerlijkheid.*

Een herbergier op de Ginkel: *“ik ben meerdere keren “bezocht” door rondtrekkende ruiters en voetvolk. In Amerongen gelegerde soldaten hebben een vet verken en een ton bier meegenomen. Engelse soldaten op weg naar Wageningen hebben me twee verkens en een ton bier, een kalf, haver en andere goederen genomen. Een maand geleden namen in Wageningen gelegen ruiters drie peerden en twee koeien mee. Ik heb nog het meest geleden van het garnizoen in Wageningen, van wat ze hier gegeten en gedronken hebben en hebben vernield aan mijn herberg”.*

Een glimp van Amerongen vóór de slag

Amerongen heeft een tijd twee dorpskernen gehad met een kerk als middelpunt van elke kern. We zien dat duidelijk op een tekening uit de atlas van Christiaan Sgrooten uit 1557 [afbeeldingen: *de Pieterskerk met huizen van de Nederstraat*].⁹¹ De kleinere kerk links op de tekening heet de Sint-Pieterskerk. De origine ervan ligt rond het jaar 1000, in 1525 is ze buiten gebruik gesteld en in 1616 afgebroken.

De contouren van de vroegste nederzetting zijn in het landschap te zien. De halve cirkel, waarlangs de Gasthuisstraat verloopt heeft de vorm van een ringburg wal, ook wel kromme hoek genoemd, waarbinnen het ringdorp ligt. In Metslawier, Friesland zien we dit vandaag de dag nog. In een cirkel rond de kerk staan de hofstedes van de kerk, de kerkhofjes [afbeeldingen: *Metslawier*].

Volgens de lijst van de huisbelasting van 1525 zijn er in geheel Amerongen zeventig huizen.⁹² De huizen en hofsteden in de dorpskom liggen grotendeels aan weerszijden van de Nederstraat, nu ter hoogte van het kasteel Drotestraat.⁹³ De overige huizen en hofsteden staan op de Hoeven achter de Lekdijk, de Engen tegen de helling van de berg en bij de Allemanswaard langs de Nederstraat naar Elst.

Een groot deel van de huizen in de oude kern zijn eigendom van de broederschap van het Sint-Barbara Gilde. Bij de oude kern liggen de velden van de vicarie van Sint Joosten, het zijn giften van inwoners, die zich daarmee hebben verzekerd van eeuwige gebeden voor hun zielenheil. Tegenover de herberg de Rooden Leeuw en de Nederstraat ligt in het hart van de oude kern, het erf van de pastoor.

Op de tekening van Sgrooten is goed te zien dat de Sint-Pieterskerk met de voorkant naar de ontginning aan de Lekdijk -de Hoeven- staat gericht. Dat gebeurde meer bij de middeleeuwse ontginningen in het bisdom Utrecht. Deze ligging wordt ook bevestigd door een onderzoek uit 2003, waarbij in de noordwesthoek van het huidige kasteelterrein ter hoogte van de kruising van de Rijnsteeg en de Drotestraat, een fundering is blootgelegd van een 12 bij 6 m groot gebouw. Vanwege het verschil in oriëntatie met de tuinindeling van het kasteel moet de fundering dateren van vóór 1648. In de gerechtsakten wordt dit terrein aangeduid als de wei bij het huis en nog niet als de hof van het huis Amerongen.

We zien dus een alleenstaand waterkasteel dat nog niet is geïntegreerd met de bebouwde kom. Er staan nog huizen aan de zuidzijde van de Nederstraat. Op een wat slordig geschetste kaart uit 1630 zien we de weg bij de “die olde kerck” vermeld.⁹⁴ Kennelijk was het toen nog bekend dat de oude kerk daar heeft gestaan, misschien waren er nog restanten

De kinderen van Philippota en Godard worden protestants opgevoed door grootmoeder Margaretha van Turnor.

Wel blijkt dat kerkelijk bezit een sterke stimulans voor de adel is om een economische hervorming van het kerkwezen na te streven.¹⁰⁸ De adel ziet het kerkelijk bezit als verloren gegaan bezit van hun voorouders. De gangbare opvatting in die kringen is dat een hervorming van het kerkwezen kan helpen dat recht te zetten.¹⁰⁹

Het verdwijnen van de prinsbisschop als heer van het gewest Utrecht en de komst van nieuwe, wereldlijke heren biedt nieuwe kansen in dat verband.

Het kerkelijk grondbezit in en rond Amerongen is enorm. Uiteindelijk zal vrijwel al het kerkelijk bezit, zoals het bezit van het Sint Barbara Gilde en de vicarie Sint Joosten en de Domproosdij aan de Van Reedes toevallen.

Een vroege en snelle reformatie

Goert van Reede is als rechterhand van Alva aanvankelijk een fervent vervolger van niet-katholieken. Als steunpilaar van de nieuwe orde voert hij met één pennestreek de reformatie door in Amerongen. Aan het katholieke leven met een jaarkalender gevuld met grote katholieke volksfeesten komt een abrupt einde.

Goert heeft als doorgewinterd bestuurder goed kunnen inschatten hoe de hazen gaan lopen, bovendien maakt zijn machtsbasis als heer van geheel Amerongen en Zuylestein een snelle reformatie mogelijk. Hij is er vroeg bij en verbiedt eind 1579 de katholieke eredienst al voordat het gewestelijk verbod is uitgevaardigd. Het is notabene tijdens de korte periode dat de religievrijheid van kracht is.

Is het omvangrijke kerkelijk grondbezit een katalysator? Hoe het ook zij, veel kerkelijke goederen komen aan de familie. Goert als de pragmatische bestuurder, die hij is, planmatig te werk. Hij laat de Sint-Andriesskerk gereed maken voor de protestantse eredienst, zonder het volk aan te sporen tot een beeldenstorm, zoals de heer van Culemborg dat heeft gedaan.

Het kerkzilver en de priestergewaden worden veilig achter een nieuw slot opgeborgen in de sacristie om vervolgens te worden overgedragen aan de instanties in Utrecht. Goert geeft opdracht het hoogaltaar in de toren in te metselen en op die plek de graftombe van het “heerlijk” echtpaar te plaatsen, zoals al eerder in zijn testament is bepaald op hetzelfde moment dat het verbod op de katholieke religie in Amerongen wordt uitgevaardigd. Goert laat zich op de tombe wat boven zijn stand afbeelden

markeert het beginpunt van een veranderingsproces, dat geleidelijk en langdurig zal blijken te zijn en waar lang niet iedereen deelgenoot van wordt. Zoals eerder aangegeven is de trage protestantisering op het platteland voor de Staten van Utrecht een bron van jarenlange zorg, ze laten met enige regelmaat inspecties uitvoeren om de vinger aan de pols te houden.

Fase 1 1585-1611 Chaos, Frederik [1550-1611]

De eerste inspectie in 1584 is op het verbod van ‘afgodische praktijken’.¹¹³ De opdracht voor de inspecteurs is niet alleen de katholieke gebleven pastoors op het platteland af te zetten en deze door predikanten van de nieuwe leer te vervangen, maar ook om de altaren en beelden die er nog over zijn te laten afbreken. Goert van Reede heeft de Andrieskerk onmiddellijk laten leeghalen, hierover dus geen opmerkingen door de inspecteurs, ook niet over pastoors.¹¹⁴ Amerongen staat er wat de betreft de stand van de reformatie in het jaar van het overlijden van Goert onberispelijk voor, maar na de rampzalige Slag bij Amerongen (1585) liggen het dorp en de kerk er jarenlang verwoest bij.

Bij een volgende inspectie in 1593 is dat nog steeds zo.¹¹⁵ Frederik is nu heer van Amerongen. Hij volgt Goert onder een ongelukkig gesternte op [hfst 6 “*heer tegen wil en dank*”].

Het scenario dat de laatste pastoor Adriaan Hendricks naar de nieuwe leer overgaan is niet geheel uit te sluiten, er zou naders een behoorlijk gat in de tijd vallen tot een opgeleide dominee wordt benoemd. Adriaan zou daarmee de eerste dominee van Amerongen zijn en dat 13 jaar blijven. De laatste betaling aan Adriaan volgens de kerkrekeningen echter is van mei 1582 over drie voorgaande jaren. In 1582 is hij kennelijk nog aanwezig in Amerongen en in 1600 duikt hij nog een keer op in de boeken over pachten en uitgaven. Misschien is de reformatie stilgevallen, pas in 1593 14 jaar na het verbod op de katholieke religie wordt de eerste opgeleide dominee benoemd.

Hoe het ook zij de eerste vier predikanten worden door Frederik benoemd, maar het zijn geen droomkandidaten

De eerste dominee is onervaren, het kerkvolk is ontevreden over de gave des woords van hem, maar ja, voegen de visiteuren er begripvol aan toe, hij heeft pas onlangs examen gedaan.

De inspecteurs hebben overigens hun twijfels over wat ‘de kerkmeesters zeggen’ over de inkomsten van de kerk en over de koster, die ook de herberg de Swaan vlak voor de ingang van de kerk runt.

Raasveld een betrouwbare kandidaat uit een bekende familie, waarvan de naam ook voorkomt in zijn liber amicorum.

Vóór Vinkeveen heeft Van Raasveld in Overijssel gestaan, waar familieleden vergelijkbare bestuursfuncties als de Van Reedes bekleden. ¹²¹

De nieuwe dominee gaat nog in de oude pastorie op het erf van de pastoor naast de Sint-Pieterskerk wonen tot de nieuwe pastorie bij de Andrieskerk gereed is.

Naar men fluistert is hij getrouwd om niet voor roomsgezind aangezien te worden. Hendrik van Raasveld staat op bijzonder goede voet met de heren van Amerongen, zondags na de preek gebruikt hij doorgaans het middagmaal op het huis met Frederik. ¹²²

In Amerongen wacht veel werk op hem. Er zijn weliswaar een honderd kerkgangers, maar niemand daarvan is ingeschreven als lid en kan het avondmaal bezoeken. Stichtelijk leven op straffe van kerkelijke tucht is kennelijk niet voor iedereen een lokkend perspectief

Fase 2 1611-1641 Opbouw, Godert [1593-1641]

Het kerkelijk bestuur heeft nog niet zijn vorm gekregen, in feite maken de kerkmeesters naar eigen goeddunken de dienst uit, ongetwijfeld ingefluisterd door de heer van Amerongen. ¹²³

De “paapse dienst”, zoals de predikanten het noemen is nog niet geheel uit Amerongen verdwenen. Eind 1630 dient een zaak bij het gerecht, waarbij een schepen beticht van het organiseren van een katholieke eredienst in zijn huis, nota bene door de waard van herberg de Prins. ¹²⁴

Is het waar? Er zouden nogal wat mensen op af zijn gekomen, er is zelfs iemand in een kersenboom geklommen, omdat er in het huis te weinig plaats is. In die tijd vragen ouders de dominee hun kind te dopen, de kerkeraad stemt dit verzoek weg, omdat de ouders niet willen beloven hun kind in de gereformeerde religie op te voeden of te laten opvoeden. Maar andere mensen aarzelen zich aan te sluiten bij de nieuwe leer vanwege de strenge tuchtmaatregelen en gaan naar Wijk of Langbroek voor de mis.

De katholieke kerk heeft in deze periode zijn interesse voor Amerongen als “zendingsgebied” nog niet verloren, er is in 1638 een jezuïet werkzaam, die ook Rhenen bedient. ¹²⁵ In het naburige huis Groenestein bij Langbroek woont ook een jezuïet, die de omgeving verzorgt; in Wijk bij Duurstede werkt de broer van Godert als priester om de katholieke parochie overeind te houden.

kerkmeesters strak in de hand. De machtsbasis van de familie wordt groter, niet alleen in Amerongen, maar ook daarbuiten. De politieke invloedssfeer van de familieclan in het gewest is groot. De clan bezit er meer dan tien ridderhofsteden en is daarmee even zo vaak vertegenwoordigd in de Utrechtse staten en de Staten-Generaal, internationaal leveren ze hun bijdragen in verschillende gezantschappen en functies.

De vergroting van de lokale invloed is ook economisch, op enig moment heeft de heer alle nijverheid in handen, hij is dé grootgrondbezitter, de grootste werkgever en veel boeren zijn pachter op zijn steeds omvangrijker grondbezit. Als kers op de taart wordt de hoge heerlijkheid erfelijk, een zeldzaamheid [hfst 11: *cumulatie van grondbezit en de hoge heerlijkheid als cadeau*].

De jeugd mist oude gewoonten

Bij de jeugd blijft de behoefte aan kennismakingsrituelen onverminderd groot, de zogenaamde jongspelen zijn meer dan 150 jaar na de reformatie nog steeds populair. De spelen vinden vooral plaats op vastenavond, er wordt met andere woorden nog carnaval door de jeugd gevierd. Op de drie voorafgaande zondagen vinden tot ergernis van de predikanten drinkgelagen plaats in de herbergen waarop de vrijers en vrijsters elkaar trakteren. Er worden een koning en een koningin gekozen uit de aanwezige jeugd. De nieuwe kerk heeft moeite met dansen en muziek, zeker als het op de dag des heren wordt georganiseerd.

De predikanten in de classis Rhenen/Wijk hebben tussen 1645 en 1663 alles in het werk gesteld om de jongspelen in te dammen. De Staten van Utrecht vaardigt in die periode een reeks ordonnanties uit waarin dansspelen, balletten en jongspelen worden verboden. Maar ook aan het nieuwjaarszingen, het bestrooien van nieuwgetrouwden, kegelen, klootschieten, papegaaischieten, ganstrekken, en ringsteken moet een einde komen. Het verbod van de Staten van Utrecht op het ganstrekken brengt de jeugd in Houten er heel creatief toe om in plaats van de verboden gans met een kat te werken. Het verbod is wat al te letterlijk genomen, misschien een goede grap van de Houtenaren, die in meerderheid katholiek blijven.

Deze uitingen van vreugde blijven nog lang op de agenda van de gereformeerde kerkeraad staan. Begin 18^e eeuw vragen noodlijdende herbergiers de kerkeraad toestemming om jeugdfesten voor de jeugd met muziek en dans te mogen organiseren in hun zaak. Dominee Keppel, -50 jaar predikant van Amerongen- is tegen! De kerkeraad is voor.

Drukte om de macht, herademing na een erfenis

Godert Adriaan een diplomatiek dier

Goert -de eerste Amerongse Van Reede- is onverwacht gestorven, zijn opvolging is een drama. Het lukt Frederik niet echt orde op zaken te stellen in het verwoeste Amerongen. Zijn zoon en kleinzoon Godert en Godert Adriaan zijn aan zet om de invloed van de familie te vestigen en te vergroten, vooral invloed op de kerk en grondbezit zijn kwesties, waar ze hun tanden inzetten.

Godert vecht in een bittere juridische strijd om het eigendom van Zuilenstein en de kandidatuur van een nieuwe schoolmeester. Als belegger doet hij het niet geweldig, hij laat een aanzienlijke schuld na. Godert Adriaan heeft meer succes, dankzij een meer diplomatieke benadering. In de eerste plaats trouwt hij geld waardoor alles financieel meer dan goed komt, daarover zo meer. In het vestigen van de macht is hij succesvol door het benoemingsrecht van de predikant op manipulatieve wijze binnen te slepen. Het verlies van Zuylestein weet hij te compenseren door de aankoop van omliggende landerijen. Een poging om na jarenlange intimidatie de financiën van de kerk onder zijn duim te krijgen mislukt.

Voor vader en zoon zijn de genoemde kwesties -waarover zo meer- waarschijnlijk klein bier, maar wel belangrijk om de machtsbasis te onderhouden. De meeste tijd besteden ze ongetwijfeld aan hun werk in de Staten-Generaal, waar ze het gewest Utrecht vertegenwoordigen. Godert Adriaan heeft bovendien een internationale carrière als ambassadeur voor de Staten in Scandinavië en Brandenburg, waardoor hij meestal van huis is. Thuis is zijn vrouw Margaretha is zijn wat minder diplomatieke zaakwaarneemster, ze wijdt zich aan haar levenswerk -de nieuwbouw van het kasteel Amerongen- is, tegelijkertijd bemoeit ze zich met de plaatselijke kerkzaken, waar ze formeel gezien niets mee van doen heeft.

Erfenis lost financiële problemen op

Als Godert Adriaan twee jaar na het overlijden van Godert de erfenis van de schuld van zijn vader trouwt met de 8 jaar oudere Margaretha Turnor zijn de financiële problemen opgelost.

Margaretha ontvangt in hun huwelijksjaar een omvangrijke erfenis van haar oom, de generaal Jacques Wijts.¹²⁷ Deze meevaller zorgt ervoor dat het materiële lot van de familie Van Reede in Amerongen niet wordt bezegeld door de vernietiging van het huis Amerongen door de Fransen in

in bij de domproosdij om de landerijen van 110 morgen op de berg tussen de Amerongse eng en de gemene turf weg in de Ginkel te verwerven. Het bestaat uit zand, hei, weiden, struiken en bosjes. En omvat alle tijns-goederen van de dom bij Amerongen. Goderts ‘voorouders zouden dit bos al in erfpacht gehad wordt gezegd.

De toon is gezet voor grote aankopen van landerijen rond Amerongen. De zoon van Godert Adriaan Godard, trouwt ook “geld” door zijn huwelijk met Ursula Philippota van Raesfelt, de aanschaffingen gaan door en zelfs na de dood van Godard blijft Ursula op eigen titel grond aankopen.

Veiling Sint Barbara Gilde en aankoop vicariegoederen

Godert is begonnen met de uitbreiding van het familiebezit in Amerongen door de verwerving van de gebeneficieerde of kerkelijke goederen van de parochie, de Sint Barbara broederschap. Als de kennis over het kerkelijk bezit is vervaagd en de reformatorische structuren en de macht van de familie Van Reede zijn gevestigd wordt op verzoek van Godert in 1629 een openbare veiling georganiseerd voor de verkoop van de goederen van het Sint Barbara Gilde in de oude kern. De kopers zijn plaatselijke grootheden, maar het grootste belang ligt bij Van Reede. Hij verwerft zo de grond en hofsteden rond de hof van de oude kerk en het Sint Barbara gasthuis en aan de zuidkant van de Nederstraat rond het huis Amerongen. Dominee Bosch betoont zich een loyale dienaar van de heer van Amerongen, die hiermee de onroerend goed bezitter van het dorp wordt. De dominee stelt het verkoop verslag op, wel maakt hij een voorbehoud voor de volledigheid van de verantwoorde verkopen, waarmee hij eigenlijk aangeeft geen volledige verantwoordelijkheid te willen nemen. Godert tekent het verslag voor akkoord. De transactie wordt als normaal beschouwd, omdat de kerkelijke goederen al eerder aan de familie zouden hebben toebehoord.¹³³ De opbrengsten worden gebruikt voor herstelwerkzaamheden aan het erf rond de oude Sint-Pieterskerk en het verharderen van de straten. In 1648 verwerft Godert Adriaan nog eens drie percelen aan de Nederstraat uit de boedel van Sint Barbara, dit deel van de oude dorpskern wordt toegevoegd aan de *groten hof* van het huis Amerongen. Het zicht op het dorp wordt aan het oog onttrokken, een breed gekoesterde wens van de adel in die tijd.

Godert Adriaan verwerft in 1674 de resterende kerkelijke goederen, te weten de vicariegoederen van Sint Joost. Hij houdt de Staten van Utrecht in een rekest voor “*hoe de doortocht van Frans en andere vijanden in de laatste jaren zijn huis, kerk en dorp van Amerongen als tirannen hebben verwoest, beroofd en verbrand. De kerk zit zonder*

ramen, stoelen en banken en het dak zwaar is beschadigd. De door de oorlogshandelingen verarmde inwoners hoeven zo niet op te draaien voor de kosten". Van Reede heeft een oplossing voor de reparatie van de kerk. Als hij de daarvoor benodigde fl. 300,- betaalt, zouden de staten dan niet genegen zijn, de op hem rustende lening op de vicariegoederen te vernietigen? De Staten zijn daartoe genegen. In het rekest geeft Van Reede aan dat de vicarie gronden bij zijn huis behoren en dat hij benoemingsrecht erover heeft. Eind 1675 wordt voor de fl. 300 kwijting gegeven door de thesaurier en kerkmeester, geassisteerd door ds. Bernardus Keppel. De vicariegoederen en de bijbehorende inkomsten en rechten, waaronder enkele huizen komen zo bij de bezittingen van de familie van Reede. Volgens een lijst, die voor de gelegenheid is opgesteld blijkt dat de vicarie goederen in 1674 fl. 1320 waard te zijn. De gemeentesecretaris maakt bij de ondertekening van de lijst een voorbehoud voor de volledigheid van de gegevens. Dit is een niet op zichzelf staand geval, uit gerechtsakten blijkt dat het soms nodig is om de oudste bewoners van het dorp te interviewen om oude eigendomsverhoudingen op het spoor te komen. Interessant in dit verband is de brief van Cornelis Bosch aan Godert, tien jaar eerder, in 1664, waarin hij laat merken dat hij weet van de genoemde fl. 300, "*hij verzoekt zeer ootmoedig dat uw edele mijn gelieve, het zij bij leven ofte sterven, dat ik mocht bekomen een letterschrift van uw edele hand, waar bij mijn de inkomsten van de voorschreven vicarij, gedurende mijn leven, mijn mocht toegestaan worden*"; hij is in 1630 benoemd tot beheerder van de goederen door Van Reede, de staten daarmee gaan akkoord, mits aan de ordinantiën wordt voldaan.

Frictie tussen dorp en heer en vrouwe

Benoeming nieuwe schoolmeester

Bij de benoeming van een nieuwe schoolmeester gaat Godert tot het uiterste. Na het vertrek van de vorige schoolmeester Laurens van Wieland ontbrandt er in 1617 een strijd om het benoemingsrecht van de schoolmeester tussen de twee heren van Amerongen, Godert en Johan van Renesse van der Aa. Godert draagt Gielis Matthijs de gerechtsbode en vertrouwensman van zijn vader Frederik voor als schoolmeester, hij is al jaren tweede schoolmeester.¹³⁴ Van Renesse stelt voor Gielis van Neer een proefperiode aan te bieden, hij heeft een stevige vertegenwoordiging vanuit het dorp aan zijn kant, ze worden omschreven als de edelen, gerechtsbestuurders ende belangrijkste ingezetenen van

Amerongen. Godert echter drijft de zaak op de spits, hij heeft de kerkmeester de sleutel van het schoolhuis laten ophalen en houdt de sleutel bij zich om te voorkomen dat Gielis van Neer met zijn werk kan beginnen. De kerkmeesters vragen hem nog beleefd de sleutel terug te geven, maar hij weigert. De kerkmeesters verontschuldigen zich voor zijn gedrag tegenover de dorpsvertegenwoordiging. Die zien zich uit “fatsoen van het gemenebest” genoodzaakt huisraad en andere meubelen van Gielis van Neer naar Zuylestein te brengen.

Godert komt inmiddels met een andere naam op de proppen en zegt dat Gabriel Vinck en niet van Neer als onderwijzer is aangenomen. Dat is bezijden de waarheid, want hij en iedereen weet dat Vinck niet van plan is naar Amerongen te komen. Hij heeft zich teruggetrokken als kandidaat na aandrang van de vrienden van Gielis Mathijzen en heeft van Neer als bekwaamder dan hemzelf in zijn plaats aanbevolen. Twee maanden later huurt de dorpsvertegenwoordiging voor Gillis van Neer een kamer bij Evert Mom, de smid, naast de school, zodat de nieuwe schoolester met zijn proefperiode kan beginnen. Godert laat vervolgens het uithangbord met het woord school erop weghalen. Vervolgens heeft hij Gilles verboden les te geven en gedreigd dat hij hem wel zou leren als hij dat toch gaat doen.

Het dorp vindt dat “*dit niet hoort en in het bijzonder niet in zulke goede zaken dat particuliere passies geprefereerd worden boven het heil van het volk*”. De dorpsvertegenwoordiging verzoekt het Hof van Utrecht Godert een boete van honderd gouden Nederlandse ridders op te leggen ingeval van verdere weerstand of vertraging en Gielis van Neer schadeloos te stellen voor alle hinder om school te houden. Godert neemt zijn toevlucht tot de Classis, de regio vergadering van de kerk. Met steun van de classis wordt Gielis Matthijsz benoemt en blijft tot in de veertiger jaren schoolmeester en gerechtsbode.

Inmenging in kerkzaken door heer en vrouwe

Door de veelvuldige afwezigheid van Godert Adriaan in de diplomatieke dienst neemt Margaretha als “first lady” en plaatsvervanger van haar man de bestuurlijke honneurs waar in Amerongen.

Ze zet de opvolging van dominee Bosch in gang en ontbiedt in 1641 de kerkeraad op het huis Amerongen. ¹³⁵ Daniel van Hengel wordt verkozen tot nieuwe predikant, hij zal de kerk naar een volgende fase van volwassenheid leiden. Vier jaar later zet Godert Adriaan vraagtekens bij de gevolgde procedure. Hij ontbiedt de leden van de kerkenraad, die de benoeming hebben getekend. Hij vraagt hen of de benoeming door het

vervolgens de dominee en de kerkenraad op het kasteel om ze weer onder druk te zetten. Stilzwijgend horen de kerkenraadsleden hem aan en gaan vervolgens gewoon hun eigen weg. Op de volgende Hemelvaartsdag zijn drost en schepenen weer aanwezig, maar nu als kerkleden zonder mee te spreken over de diaconierekening. De kerkenraad onder leiding van dominee Keppel heeft het pleit gewonnen.

Margaretha Turnor probeert herhaaldelijk invloed uit te oefenen in kerkzaken, de dominee vindt die overheidsbemoeyenis in kerkelijke zaken echter onterecht en ongewenst. Met mevrouw en de dominee gaat het van kwaad tot erger, zoals uit onderstaande gebeurtenissen blijkt.

Drost geweigerd als kerklid

Als de dominee de nieuwe drost weigert als kerklid is deze tuchtmaatregel in haar ogen niet passend voor een man van stand als de drost. De bewuste drost belandt korte tijd later in de gevangenis voor belastingfraude en is al eerder door de gezaghebbende predikant Joost van Lodenstein meerdere keren in de ban gedaan vanwege zijn levenswandel.

Collectebus voor haar armen

Op een gegeven moment eist ze dat de collectebus voor de armen niet zonder haar toezicht wordt geleeqd. Mevrouw Turnor wil de bijdragen veiligstellen voor de bewoners van de door haar gebouwde armen huisjes aan de gasthuisstraat. De dominee wijst op de afspraken dat de opbrengst voor de diaconie is, hij stelt voor een tweede bus te plaatsen voor de armenhuisjes. Het conflict wordt niet opgelost.

Dominee is een vuil ezeltje

Er speelt nog een andere zaak. Een schepen heeft een diaken van diefstal beticht, de kerkenraad verlangt dat de zaak wordt onderzocht, omdat beide lid zijn van de kerk. De schepen kan echter niets bewijzen wordt daarop uitgesloten van de kerk, de diaken wordt van alle blaam gezuiverd door de kerkenraad. Dit alles is zeer tegen de zin van mevrouw Turnor, die van mening is dat de zaak moet dienen bij het gerecht. Ze schrijft Godert Adriaan erover in een brief en noemt de dominee "een vuil ezeltje is, waar geen druppel goed bloed in zit". De zaak loopt zo hoog op dat de dominee rugdekking zoekt bij de theologische faculteit van de Universiteit Utrecht en beroept zich vervolgens op de Staten van Utrecht, terwijl Margaretha zich tot de universiteit van Leiden wendt. De zaak wordt zelfs op de Utrechtse synode behandeld, maar bloedt waarschijnlijk dood. De Staten bepalen vervolgens dat alles aangaande deze zaak uit de

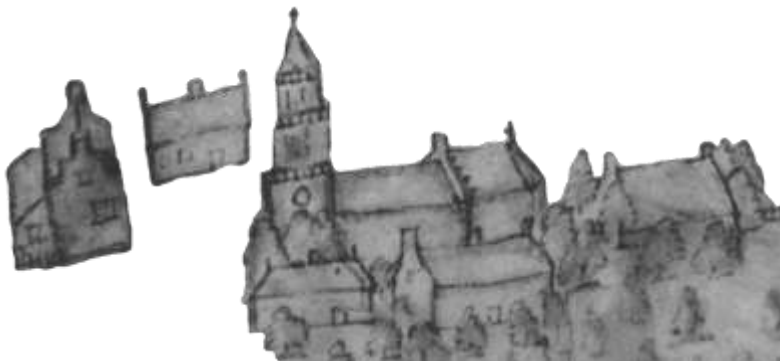
10. Heerlijke Orde

Hoe verliep de rechtspraak in Amerongen? Hoe werd Amerongen een hoge heerlijkheid? Waarom wilde een heer van Amerongen dat zijn zoon drost werd? Waarom stond er een galg hoog in het zicht? Met welke delicten had een drost te maken? Daarover en meer gaat het in dit hoofdstuk.

Samenvatting

In de 16^e en 17^e eeuw stond de rechtspraak heel dichtbij de burger. Het gerechtsgebouw stond in het hart van het dorp. Als de bode op maandagochtend iedere 14 dagen het klokje op het gerecht luidde kon je de drost en de schepenen over de Hof aan zien komen lopen om zitting te gaan houden. Over het algemeen is het rustig in gerechtelijk Amerongen. Verreweg het meest voorkomende delict is het vechten in en rond de vele herbergen en tapperijen. Dit soort kleine zaken wordt in de regel buiten de schepenen om, door de drost geschikt. De grote klok van een proces wordt zo voorkomen, er wordt al genoeg gekletst.

Plattelands gerechten moeten doorgaans het opleggen van de doodstraf aan gewestelijke Hoven overlaten. Amerongen is als hoge heerlijkheid een uitzondering op die regel.

De Hof, links het Gerecht, daarnaast het Schouthis, 16^e eeuw

vormen ook zijn inkomsten. De drost is dus in zaken, voor het verwerven van het ambt moet betaald worden, het is een persoonlijke investering, waarvoor twee acceptabele, vermogende burgers zich garant moeten stellen. ¹⁴⁶ Dit verdienmodel levert de perverse prikkel op om een verdachte zonder tussenkomst van de schepenen onder druk te zetten door een gefingeerde aanklacht. Dat kan uitmonden in machtsmisbruik om de verdachte maar snel te laten instemmen met een boete of een [te hoog] schikkingsbedrag. Dat risico is reëel, zo maken de schepenen regelmatig bezwaar tegen de hoogte van de declaratie van de drost, ze zien zich nogal eens genoodzaakt de kosten voor spijs en drank te schrappen.

147

Vechten en zoenbrief

Vechten en vechtboetes,

Vechten zit diep in de plattelandscultuur, de Staten van Utrecht hebben er midden 17^e eeuw stevige boetes voor uitgevaardigd. Fl. 25,- voor vechten en slaan met de vuisten; fl. 100,- voor mestrekken tegen iemand of iets naar iemand gooien; fl.150,- voor het tot bloedens toe verwonden van iemand en een dubbele boete voor vechten in de nacht.

In Amerongen met zijn vele herbergen en tapperijen vormen vechtpartijen het overgrote deel van de delicten. Daarvan zijn er in de 2^e helft van de 17e eeuw zo'n 500 geregistreerd, maar er wordt veel geschikt.

Dat is 70 % van alle gedaagden van 1635 tot 1794, gemiddeld tien stevige vechtpartijen per jaar. Is dat veel? Is het maar het topje van de ijsberg? Amerongen is een kleine gemeenschap van een 500 mensen, stel dat alle mannen inde leeftijdscategorie 20-40 jaar cafégängers dan komen we uit op gemiddeld een 130 man. Bij gemiddeld 10 stevige vechtpartijen per jaar, die de officiële stukken halen, is dan 8% van die groep daarbij betrokken. Ik vermoed dat we dit cijfer nu met enige verbazing bezien.

Het zijn niet alleen jongeren, die aan het vechten slaan, maar ook bestuurders en hun familieleden, eigenlijk de hele Amerongse extended family is er bij tijd en wijle bij betrokken.

Alcohol speelt onveranderlijk een rol bij het vechten, dat er dan ook bloed vloeit is niet zo verwonderlijk, want iedere man heeft wel een mes op zak.

De aanleiding is meestal dat een van de vechters zich in zijn eer aangetaast voelt, en daar geen ander antwoord op weet dan met de vuisten klaar te staan of een mes te trekken. Er hoeft maar iemand te roepen dat "*de ander liegt of geniepig te suggereren dat zijn vrouw het met een ander*

Amerongen in die hoedanigheid assisteert hij bij de verkoop van de goederen van de Broederschap Sint Barbara aan de heer van Amerongen. Een van zijn zoons wordt schout van Zuylestein en Leersum. Maar Kees heeft het nu te bont gemaakt in de ogen van enkele dames. Hij heeft een nicht bier in het gezicht gegooid en de dochter van een zakenpartner “*in toornige woede*” geslagen. Een dag later gooit hij na een scheldpartij bier over een andere nicht, dochter van de vorige drost. Dat pikt ze niet en samen met haar zus, herbergier van de Veertig Gaarden aan de Dijk, treedt ze op als getuige voor het gerecht. Getuigen zeggen echter dat ze niets hebben gemerkt van ruzie en de zaak gaat alsnog in de doofpot.¹⁴⁹

In criminele zaken wordt ook regelmatig een schikking getroffen om een proces te vermijden. Dat komt omdat iedereen elkaar kent, men wil geen malheur en dorpsroddel, er wordt al genoeg gekletst. Een win-win situatie dus voor de verdachte en de drost, die kan de boete snel incasseren.

Een schikking komt zelfs bij doodslag voor. Een jongeman heeft de twaalfjarige dochter van Anthonis Jansz Quint zo met een bijl mishandeld dat ze eraan is gestorven. Anthonis de vader ontvangt vijftig gulden als genoegdoening, waarmee de zaak is afgedaan.¹⁵⁰ Er wordt een zogenaamde zoenbrief opgesteld, waarin staat dat de dader en zijn familie zorgen voor een flinke financiële vergoeding voor de familie van het slachtoffer en dat de familie van het slachtoffer de dader vergeeft en zijn schuld kwijtscheldt en dat er geen wraak zal worden genomen.¹⁵¹

Heerlijke rechten: windrecht en geseling in horrorwinter

De heerlijke rechten zijn een geval apart, dat betekent bijvoorbeeld dat eerst na toestemming en betaling gejaagd of gevist mag worden of gebruik mag worden gemaakt van de wind om een molen te laten draaien. Bovendien heeft de heer het recht de bewoners verplichtingen op te leggen, zoals de gedwongen winkelen om koren op zijn molens te laten malen. Verder zijn het tolrecht op bepaalde wegen en het monopolie op het veer over de Rijn een heerlijk recht. Het volgende geval gaat over een vergrijp tegen het visrecht. De drost beschrijft in een tenlastelegging van dit geval dat hij “*geaccompagneerd door de weledelgestrengde Heere van Amerongen is gaan wandelen op de landerijen omtrent het huis en de sloten van Amerongen*”. Waar zij gezien hebben, dat “*drie personen [zo ons onderricht is: onderdanen der hoge heerlijkheid Amerongen] met steeknetten ende verboden instrumenten zijn gaan vissen inde eigen besloten water ende visserijen*”.

bakstenen voetstukken ontdekt van twee zuilen vaneen galg, bij het graven van een ijskelder voor het kasteel. Honderd jaar later worden de stenen weer opgegraven en gerestaureerd [afbeeldingen: *restanten galg*]. Achtereenvolgende heren van Amerongen blijven vlassen op de hoge rechtsmacht, maar het blijft bij pogingen om de Staten te vermurwen. Tot de Staten van Utrecht niet meer om de glorieuze achterkleinzoon van de eerste van Reede in Amerongen heen kunnen.

De Hoge Heerlijkheid als cadeau

Mer dan een halve eeuw nadat de Staten van Utrecht de hoge heerlijkheid naar zich toe hebben getrokken komt in augustus 1676 een Staatse commissie bestaande de secretarissen van de Staten van Utrecht en de Utrechtse ridderschap, vergezeld van de burgemeester van Utrecht Peter Both van der Eem naar het huis Amerongen voor een bijzondere ceremonie.

Aanleiding is de overhandiging van de akte, waarin *het erfrecht op de hoogste rechtsmacht* wordt toegekend aan de heren van Amerongen.¹⁵⁵ De Staten van Utrecht hebben de ridderhofstede Amerongen weer tot hoge heerlijkheid verheven, waardoor de heer van Amerongen voortaan als vrijheer door het leven zal gaan. Hij ontvangt het recht vanwege getrouwe dienst “tot welwezen van den lande”.

De secretaris van de Staten heeft een vergulde zilveren doos laten maken waarin de akte zal worden aangeboden. In plaats de ceremonie uit te stellen tot de terugkomst van de toekomstige vrijheer, besluit de secretaris na overleg met hem dat zijn vrouw Margaretha Turnor de akte in ontvangst zal nemen. Godard van Reede verblijft op dat moment als extraordinair gecommitteerde in Bremen.

Na de plechtige overhandiging wordt het gezelschap door Margaretha onthaald op een maaltijd met hazen en patrijzen. De secretaris van de ridderschap legt voor het nageslacht vast dat het een aangename partij is. De heren komen 's avonds laat enigszins aangeschoten aan in Utrecht, vlak voordat de stadspoorten gesloten worden.¹⁵⁶

De executie van Jan Spijker

Twee keer wordt de doodstraf met het zwaard geëist. In het ene geval is de dader voortvluchtig en gaat de executie niet door. Een jaar later wordt de doodstraf wel door het zwaard voltrokken op het schavot voor het stadhuis op de Hof. Een interessant geval, waaruit blijkt hoe hoogste rechtsmacht werkt in Amerongen en hoever de invloed van de van de

11. Middelen van bestaan en zorg

Hoe is het grondbezit verdeeld? Welke beroepen hebben de Amerongers? Hoe is de zorg georganiseerd? Hoe ervaren de boeren hun bestaan? Daarover en meer gaat het in dit hoofdstuk.

Samenvatting

Alles draait om land, 1000 Amerongse morgen is bebouwbaar. In de 16^e-eeuwse grondbelastingregisters worden honderd namen genoemd, 20% van hen beheert landerijen van meer dan 12 morgen en 80% landerijen van minder dan 12 morgen. Twintig “grote namen” gebruiken de helft van de bebouwbare grond. Kerkelijke instellingen, adel of patriciërs van elders en lokale adel en boeren zijn de eigenaren. De houten boerderijen uit de 14^e eeuw evolueren tot versterkte stenen huizen, dat zijn er acht tot in de 17^e eeuw. Het huis Amerongen staat op een klein perceel, na de komst van de Van Reedes cumuleert het grondbezit sterk.

Zoals in iedere pre-industriële maatschappij verdienen de mensen hun brood in de landbouw en de veeteelt. De meesten kunnen het hoofd nauwelijks boven water houden en hebben allerlei nevenwerkzaamheden. De belangrijkste vorm van veeteelt is de schapenhouderij. De waterrijke omgeving roept de verwachting op dat er veel gevisd wordt, vissen wordt al snel gezien als stropen, de visvangst in de Rijn is vrij.

Herbergen en tapperij zijn goed vertegenwoordigd, in de dorpskern wonen de ambachtslieden en schippers. Er is nijverheid: een ros- en een windmolen, een steenoven en twee bierbrouwerijen. De heer wordt de grootste werkgever en krijgt ook de nijverheid in handen.

Het dorp ziet er dan fraai uit, welvarend zijn de meeste bewoners niet, de schrijnende gevallen worden opgevangen door het Sint Barbara gasthuis. Na de reformatie duurt het lang voor er weer structuur in de armenzorg komt. Begravenissen van armen worden zoals voor de reformatie door de kerk betaald en er wordt turf en voedsel uitgedeeld. Later in de 17^e eeuw krijgen de armen gratis medicijnen en behandeling van de dorpschirurgijn en de vroedvrouw.

Stemmen

Dichterbij bij de stemmen uit de pre-industriële tijd kunnen we niet komen dan in de interviews van Elisabeth Post.¹⁵⁸ Als ik de boeren vraag,

of zij nooit onder de zware arbeid zuchten, zegt een knappe man: “*Wel Juffer! Wij hebben geen tijd om droevig te zijn; bij ons volgt altijd het ene werk het andere op*”. Een ander zegt “*de mensen uit de stad zien de boer dikwijls voor een lomperd aan, maar we zien hem even onverschillig aan, we doen ons werk. Wanneer ik op mijn land ben en ik hoor mijn vee; of als ik slaap onder de lindeboom, geplant door mijn overgrootvader en hoor mijn bijen gonzen, dan denk ik: o hoe goed is God over mij! Hij geeft mij kracht en zegent mijn arbeiden heeft mij deze grond gegeven, de bomen, de schuren en dan komt mijn wijf met onze kleine jongen, mij wakker maken, dan vragen wij dikwijls aan elkander: zou wel de Heer en Vrouw van ons dorp zo gelukkig zijn als wij?*”. De volgende scene, Elisabeth roeit hartje zomer met vriendin Emilia op de oude Rijn naast het kasteel. Emilia zegt, “*hier zul je zien dat je om gelukkig kunt zijn niet veel nodig hebt. Ze wijst op een oude vrouw, die zingend spint voor haar bouwvallige hut met beroekte muren, een gebroken tafel, stoelen, kast, een slaapstede met gescheurd gordijn en een oude lessenaar met een verflenste Bijbel. Hoe kunt u vrolijk zijn vraagt ze. Omdat God goed voor me is, zegt ze. “Ik ben gezond, heb een oude hut, een paar appelbomen, een hoekje aardappelland en ik kan spinnen, het is sober, maar ik heb mijn bestaan”. Waarom zou ik niet tevreden zijn, ik heb zoveel meer dan onze Heiland bezat op deze wereld. “Het is toch maar om de weg te gaan” staat in het liedboek dat onze Dominee mij gegeven heeft. ‘De Heer zegt: Ik zal u niet verlaten.’ Niet vele machtigen, rijken, maar het arme, verachte dezer wereld heeft God uitverkoren’, dan wil ik in mijn arme hut met de schout van ons dorp niet ruilen. Emilia gaf haar wat geld; ik volgde, de goede vrouw, door dankbaarheid verstomd, stamelde: God zegene u, Juf*

Cumulatie van land

Alles draait om land

Alles draait om land: de binnen- en buitendijkse landen, de berglanden en de nederlanden, de kleilanden en de engelanden, de akkers, kampjes en heetvelden, de weilanden, de hooilanden en de waarden, de boomgaarden en tuinen, de hoven, de bossen met struikland, de zandverstuivingen en de heidevelden, het veen en het slijk.

Aanvankelijk bestaat het land nog uit gemeenschapsgrond: de Allemanswaard, de meenten, het gemene veld, de heiden en de bossen.

De oudste landbouwgronden, de engen, bevinden zich op de hellingen van de heuvelrug, de Hoge Eng bij de Holleweg, de Nedereng ten westen

versterkte huizen in de 12^e -eeuwse ontginningen van Zuid Oost Utrecht, met name langs de Langbroeker Wetering.

In de loop van de jaren zijn de nakomelingen van de kolonisten, die de moerassen hebben ontgonnen in goeden doen geraakt en in de 13^e of vroege 14^e eeuw hebben ze hun houten boerderijen in steen opgetrokken. Midden 16^e eeuw liggen de grotere hofsteden aan de dijk met namen, zoals *de Vrouwenhoeve, de Guldenhoeve, de Hoeve Tingelpoel, de Wemminckshoeve, Borreveld en Spiegelenburg. Ter hoogte van de Amerongse Weide ligt Royestein*. Op de Eng tegen de berg liggen landerijen, zoals *de Poorthof, Eikelenburg, Langevelds' Bouwing en de Breide*.

Tot in de 17^e eeuw zijn een achttal versterkte boerderijen met de allure van een kasteel te vinden. Op de Hoeven tussen Amerongen en Wijk liggen de huizen Natewisch, Zuylenburg en Bergestein, bij de Collanden staan de twee versterkingen Zuylestein en Wayenstein; vlak daarbij in een oude tak van de Rijn liggen de waterburchten Amerongen en Lievendaal. Achter de berg ligt Venestein, een ontginningsboerderij van de Domproosdij. De ligging aan de voet van de heuvel is geschikt voor de bouw van versterkte huizen, er is water voor de gracht en een stevige ondergrond. ¹⁵⁹ De torens langs de Langbroekerwetering zijn daar de sprekendste voorbeelden van.

De vier versterkte huizen, Wayenstein, Venestein en Berkestein en Lievendaal zijn rond 1700 verdwenen. Wayenstein en Venestein worden door hun eigenaar de heer van Zuylestein en Leersum - sinds 1630 van Amerongen afgescheiden -gesloopt. Hij volgt daarmee het voorbeeld van de heer van Amerongen, die Bergestein en Lievendaal heeft gesloopt. De heer vindt Bergestein een belemmering voor de jacht en dat Lievendaal te dicht op het huis Amerongen staat. ¹⁶⁰

Het huis Amerongen

Het grootgrondbezit ligt bij de bewoners van Zuylenburg in Langbroek, de familie Uijtenengh. Ook Frans van Nijenrode van de hofstad Bergestein en David van Zuylen van de hofstad Natewisch en hebben aanzienlijke bezittingen, evenals Dirck van Broeckhuysen. De familie van Zijl bezit veel grond, verder zijn de patriciërs als Denijs Aerts Mom heer Claes Momber uit Wijk grootbezitter.

Als Goert van Reede, het huis Amerongen met voorbucht in 1557 verwerft is het een bescheiden perceel. Langzamerhand echter tekent zich een cumulatie af in het grondbezit van de heren van Amerongen. Goerts' zoon Frederik breidt het perceel bescheiden uit met het naast de

Beroepen in Amerongen

1645		Ambacht		1671	
Kleding		Voeding		Kleding	
Wever	3	Bakker	1	Wever	4
Kleermaker	4	Molenaar	1	Kleermaker	2
		Brouwer	1	Lakenkoper	2
Schoenmaker	2	Herbergier	1	Schoenmaker	1
				Herbergier	4
Bouw		Vervoer		Bouw	
Timmerman	4	Rademaker	2	Timmerman	1
Metselaar	5	Kuiper	1	Metselaar	1
Touwslager	1			Steenvormer	1
Strodekker	1			Glazenmaker	1
Smit	1			Smit	2
Totaal	20		7		15
					14

In 1671 worden verder nog 18 landbouwers en 38 arbeiders vermeld.

Amerongen heeft van vroeg af aan kunnen profiteren van pelgrims voor de Sint Cunera bedevaart naar Rhenen en de bezoekers van de schouwspelen en ommegangen in Amerongen. In de herbergen wordt aanvankelijk gemusiceerd en gedanst en gezongen. De herberg als publiek huis wordt bevestigd door de eindeloze stroom van declaraties van verteringen door schout en schepenen en andere lieden. Overeenkomst worden standaard in de horeca afgesloten met getuigen, met wie wordt gedronken, de zogenaamde wijnkoop, de gewoonte om overeenkomsten te bezegelen met een drankgelag.

In de dorpskern wonen ook de ambachtslieden. Het belastingregister uit 1645 en een lijst van mannelijke bewoners met een opgave van hun beroep uit 1671 vermelden beroepen in de kleding, voeding, vervoer en bouw.¹⁶⁶

Nijverheid

Er is begin 17^e eeuw enige industriële activiteit, er zijn twee bierbrouwerijen. Olie en graan worden respectievelijk door molenaren in de rosmolen en een windmolen geproduceerd.

Vanaf de 15^e eeuw is er sprake van kleiwinning in de uiterwaard voor baksteenfabricage. Ten oosten van de Bovenpolder bij Elst ligt in de 17^e eeuw een steenoven, ter hoogte van de huidige steenoven. Voor de wederopbouw van het kasteel na 1672 Amerongen worden twee veldovens in de uiterwaard gebouwd. Voor de herbouw waren anderhalf miljoen bakstenen nodig. Er zijn ook sporen van een steenoven, aan het begin

12. 1683: Evert de Ridder naar Amerika

Inleiding

Dit is het verhaal over een Amerongse jongeman: Evert de Ridder. Hij wordt in 1659 geboren aan de Lekdijk in de herberg “*In de Veertig Gaarden*”. Als gevolg van de Franse inval in Amerongen in het rampjaar 1672 verliest hij beide ouders. In 1683 neemt hij het besluit een toekomst op te bouwen aan de andere kant van de Atlantische Oceaan. Daar vindt hij wederom vijandige Fransen op zijn pad. De familie de Ridder raakt betrokken bij de kring van de stichters van de V.S. door het huwelijk van de kleindochter van Evert.

Tijdens mijn onderzoek naar Amerongen rond de reformatie kwam ik Evert de Ridder in 2018 voor de tweede keer tegen. In de zomer van 2013 was ik hem al tegen het lijf gelopen als lid van de Nederduits Gereformeerde kerk van Beverwijk in Nieuw Nederland. Mijn vrouw en ik trokken destijds door het dal van de rivier de Hudson in New York State. We hadden een route uitgestippeld langs de oudste Nederduits Gereformeerde Kerken (nu: Dutch Reformed Churches).

Zo kwamen we in aanraking met de voormalige kolonie Nieuw Nederland. We reden door plaatsen, vaak boerengemeenschappen, die in de 17^e eeuw waren gesticht door Nederlandse boeren. Een flink deel daarvan kwam uit het Utrechtse. Nieuw Nederland lag in het noordoosten van wat nu de Verenigde Staten van Amerika zijn. Veel mensen kennen Nieuw Nederland als de kolonie die geruild is met Engeland voor Suriname bij de vrede van Utrecht in 1732.

Waarom gaar Evert naar Amerika?

Evert uit de herberg in de Veertig Gaarden

Evert of Eeuwout wordt geboren in Amerongen in 1659, als zoon van Gerrit Theunisz de Ridder en Marringje Ewouts Rietveld, op 1 mei wordt hij gedoopt in de Andrieskerk. Vader Gerrit is geboren in Ameide, aan de Lek, het huwelijk tussen Marringje en Gerrit wordt in mei 1645 gesloten in Lopik aan de overkant van de Lek. Gerrit gaat werken als wielmaker in het nabijgelegen Nieuwpoort, ook al aan de Lek. Vader Gerrit wordt burger van Nieuwpoort. Daar worden de eerste vier van elf kinderen geboren. In 1653 vertrekt de familie de Ridder naar Amerongen

Op de foto hieronder is het oudste deel van het huis afgebeeld, het lijkt op het ouderlijk huis van Evert. Het huis staat op een stroomrug van een stroom met nog steeds een Nederlandse naam, de Klei Kill aan de Bocht. De klinkers zijn gemaakt uit de klei van de stroom, ze zijn gedroogd in de zon, een steenoven, zoals in Amerongen was er niet.

Afbeeldingen

Nieuw Nederland, van Upstate New York en New Jersey tot Delaware

De voormalige herberg “In de veertig gaarden”, Rijndijk 5

De eerste Nederlandse Kerk in Albany 1805

Het huis van Everts' zoon Hendrick, in Colonie, NY (boven Albany)

13. De reformatie herhaald, 1887

Samenvatting

In 1886 breekt een conflict over de reorganisatie van de Nederlands Hervormde kerk [NH-kerk] van 1816. Kort gezegd is de nieuwe opzet van de kerk eerder gericht op handhaving van rust en orde dan op de “vermeerdering van godsdienstige kennis”. Bovendien wordt de invloed vanuit de kerkenraden naar de hogere organen afgeschaft.

Het eerste grote verzet krijgt vorm in Amsterdam onder leiding van Abraham Kuiper. De Gereformeerde Kerken in Nederland ontstaan. Een jaar later wordt de Gereformeerde kerk van Amerongen gevestigd, nadat een verzoek van 12 kerkleden aan de NH-kerkeraad om de reorganisatie van 1816 te heroverwegen wordt geweigerd.

De eerste kerkeradaatsvergadering begint met “*de eerste daad der reformatie*”, het afwerpen van het juk der synodale hiërarchie “*met hetzelfde recht waarmee in de 16^e eeuw de pauselijke hiërarchie alhier is afgeworpen*”. Van dit besluit wordt onverwijld kennisgegeven aan Z.M. de koning, met afschrift aan de burgermeester en de kerkvoogden. In de loop van februari 1888 besluit de NH-kerkeraad 13 leden zijn “ontzet” van hun lidmaatschap. De eerste kerkelijke bijeenkomsten vinden plaats bij een particulier thuis.

Besloten wordt een eigen kerk te bouwen op een perceel aan de Koensteeg bij de Achterweg. Eind juli wordt de éérste steen gelegd, na afloop komt men samen met het werkvolk bijeen onder het genot van ham, bier en sigaren.

Voor de kansel ontvangt het bestuur een Staten Bijbel van Keur met koperen sloten en hoeken en een Psalmboek. Eind september is de kerk compleet met ameublement gereed. Op de eerste zondag van oktober wordt het kerkgebouw ingewijd. Een talrijke schare is opgekomen.

Stemmen

“De Franse soldaten hebben mijn jas uitgetrokken en meegenomen en mijn huis vernield. Mijn oogst 9 hectare rogge en 3 hectare boekweit is verloren, ik heb geen hooi meer voor de dieren. Verder zijn twee ploegen en twee eggen en ander gereedschap niet meer te gebruiken, ik mis ook een wagen. Ze hebben twee varkens, een vet en een mager kalf meegenomen. De boter in de karnton is weg. Hier is mijn 7 keer overgrootvader Kees Bos aan het woord. Het is de eerste schriftelijke verklaring uit de familie. In het rampjaar 1672 heeft hij een boerderij en een

Afbeeldingen

De Gereformeerde kerk synodaal achterin de tuin van het huis van Dirk Bos op de hoek van de Koenesteeg en de Achterweg.

Geraadpleegde bronnen en noten

Ik heb me in de zoektocht primair laten leiden door primaire bronnen in de vorm van honderden losse akten rond het gerecht Amerongen, getranscribeerd door het archief van Zuid-Utrecht met name door Herman Postema, Dick van Wageningen en Marcel Kemp, aangevuld met eigen vondsten uit het Utrechts en Nationaal Archief.

Vervolgens heb ik context gezocht in secundaire bronnen voor ontwikkelingen inzake Amerongen. De belangrijkste bronnen voor het algemene kader zijn: “het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen” van dr. C. Dekker, “de Historische Ontwikkeling van de Rechten op de Grond in de provincie Utrecht” van dr. W van Iterson en de “Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16^e en de 17^e eeuw” van L.J. Rogier. “In de maat en uit de pas, Utrechtse dorpsbesturen 1780 – 1830” van dr. W van Schaik gaf zicht op welke ontwikkelingen ingezet na de reformatie zich na 1625 bestendigden in het Utrechts bestuur. Het HISGIS van drs. A van Ooststroom heeft veel houvast gegeven bij het verwerven van geografisch inzicht in het grondbezit. De overige en specifiek op Amerongen gerichte bronnen staan in het notenapparaat vermeld.

Hoofdstuk 1 Wat eraan voorafging

¹ Henk Michielse e.a.: *Geuzen en Papen*, H'sum Verloren, 2013, p. 63.

² Muller Fz., *Rechtsbronnen dom*, p.31-32.

³ Dr. C. Dekker *Het kromme Rijngebied in de middeleeuwen*. 1993 p 41-153-155

⁴ Auke van der Woud, het landschap, de mensen, Prometheus 2020

⁵ Ibid. Dekker p.46 en 155; A.A.B. van Bommel *De Lekdijk* p.42-44

⁶ HUA, S. Pieter, nr. 165-1 Hoeven in 1370: Collant, Middelveld, Borreveld, Natenwisch.

⁷ Ibid. Dekker p. 637 en p.48-49.

⁸ HUA 1229-2, dorpsgerechten 1626 4/2, Den gemennen Dootslach; HUA/HA voorl. nr. A l f ° 4 1463-5-19 Hofstede, dair oestwairt ... die put mit die meente, Nrd: de Nederstr

Hoofdstuk 2 De familie van Zuylen van Natewisich

⁹ J van Doesburg *Bouw kasteel Duurstede: Lacomblet 1840-1858; Buitelaar 1993*, p. 14.

¹⁰ Ibid.: Dekker 1983, p.189-200; Wielinga 1983, p.6; Buitelaar 1993, p.265-268; Renaud p.96; b, p.181.

¹¹ Ibid. J.M.M. Wielinga 1983, p.14 en Noordam 1995 *Oude huis Zuilen*, 1270 leen Gijsbrecht I v Zuylen.

¹² Ibid. Dekker 1983, p. 41, p.98-117, 278, p. 394-401; Taets van Amerongen 1995, p. 331. *Na vele bestuurswisselingen in abdij van Deutz in korte tijd ... in 1256 de verst afgelegen ... goederen afgestoten.*

¹³ Ibid. Dekker 1983 p.98-17 en p.395-400.

¹⁴ Ibid. J van Doesburg *bouugeschiedenis kasteel Duurstede*.

¹⁵ Maris (1971-94-96) en Renaud (1978, 330) *Over fam v Wijk alleen bekend: ze in Cothen bezit hebben*.

¹⁶ Drs. J. M. M. Wielinga *afkomst der Zuilen 's en optreden*; Maris (1971-94-96)

¹⁷ Ibid. Janse 2001, p.84.

¹⁸ ARA, graven van Holl., nr. 2118 f° 141v: 1344 11/9 Ibid. C. Dekker. p.401. *Die here van Apcoude ...die heerlicheit van Am mitten hogen gerichte ende mit ...dyenstluyden ...etc.*

¹⁹ HUA, S. Pieter, nr. 291:1399 26/1 Ibid. C. Dekker. p.402. *verklaren de burenen... dat het hoog gerecht aan de bisschop toekomt*; ibid. J van Doesburg p. 70.

²⁰ M. Schönfeld, *Veldnamen in Nederland*. Gysbers & van Loon, Arnhem 1950.

²¹ "consulit Zuelenborch ... duos mansos cum domo sua et de domo sua versus Renum".

²² Ibid. Taets van Amerongen 1995, p. 331.

²³ Hermans, *Middeleeuwse woontorens in NL: 2013-10-17*: Sloet en Van Veen 1912, 6.

²⁴ Ibid. Hermans: p. 76 *Zaaltoren, zalen per verdiep; arkel-, hoektorens, weergang*.

²⁵ Ibid. p.27-28.

²⁶ HUA, arch.nr. 1001, inv.nr. 397 *Geschil ... ingezetenen ...Godard ...over schoolmeester*.